

הזקנה ביהדות

מבוא

פותחין בכבוד האכסניא — יוזמי כנס נכבד זה המוקדש לנושא: הזקן והזקנה ביהדות, ראויים הם לברכה על יזמתם לכנס יחדיו את העוסקים במצוה זו של "והדרת פני זקן" — הלכה למעשה. עצם ההתכנסות הזאת יש עמה ברכה, בחינת "מינאי ומינך תסתיים שמעתתא"¹, ויהי רצון שתשרה שכינה במעשה ידינו ובדיוננו.

נושא הזקנה ביהדות — רחב הוא מכדי להקיפו בהרצאה או בשיעור אחד, הן אם נעסוק בדבר מבחינה הלכתית גרידא, ועל אחת כמה וכמה אם נרחיב את היריעה ונבקש להתעמק בצד המחשבתי והעקרוני של גישת היסוד של התורה ושל מסורת ישראל לענין הזקנה ולמעמד הזקנים — סוגיא מעניינת ורב-פנים הגובלת בשאלות יסוד של מחשבת ישראל. כגון: חיי הנצח מול תופעת המוות הזמנית, והקשר שבין אריכות הימים לבין מדת האמת המוחלטת וההתרחקות המוחלטת מן השקר — שהיא מתנת חיים לעולם, חיים של טובה ושל ברכה, חיים של חילוף עצמות ובריאות שלמה — שרק עמה ברכה שלימה באריכות הימים המופלגת.

אנו נדון בשאלה זו, בבחינת מבוא וראשי פרקים, ונשתדל לברר באופן תמציתי את השאלות היסודיות הבאות:

א. הזקנה — ברכה או חלילה קללה — היש להתפלל עליה ולשאוף אליה? המסקנא שלנו: הזקנה = ברכה, כמו שנאמר: "יראת ה' תוסיף ימים"², שכל הכבוד לזקנים, שאפילו סתירתם בנין הוא.

אמנם עלינו לברר: הא מנא — לן? והיכן נתבררה סוגיא זו במקורותינו, הראשונים והאחרונים.

ב. מצות "מפני שיבה תקום והדרת פני זקן" — מקורה, הגדרתה. כיצד נתפרשה ע"י רבותינו התנאים והאמוראים, וכיצד יושמה הלכה למעשה בידי משיבי-הדורות. מה בין מצות הקימה לבין מצות ההידור — שהן לכאורה שתיים שהן אחת. ומה בין זקנה לשיבה?

1. בתרגום עברי: מתוך הדיון, על ידי ועל ידך תתפרש הסוגיא לאמיתה. המקור: מסכת מגילה דף י"ד עמ' ב'. הביאור מובא ברש"י שם.

2. משלי י', כ"ז.

ג. מיהו זקן? ומה היא ההגדרה של זקנה — מבחינת ההלכה ומקורות חז"ל ורבותינו הראשונים והאחרונים: המבחן של הגיל או המצב הגופני? נסיק מסקנות הלכתיות חשובות לגבי "כושר", ולגבי הזכויות והחובות של הזקן וכלפיו.

פרק א. הזקנה — ברכה או קללה?

נפתח בבירור המקורות לענין הברכה שבאריכות ימים שהיא מן המפורסמות לכל מי שמצוי בבית הכנסת ובבית המדרש — וסימן טוב לאדם שיכתב בה, ובלבד שתהא זקנתו זקנה שיש עמה צלילות הדעת ובריאות הגוף, ושיהיו ימיו ימים של תורה ומעשים טובים.

"אורך ימים בימינה בשמאלה עושר וכבוד"³. פסוק זה של שבח שאמרו החכם מכל האדם בשבח החכמה והתבונה, נתפרש במסורת ישראל כמכוון לברכותיה של תורה. משום כך נהגו קהילות ישראל לזמרו בין הפסוקים שאומרים בשעת פתיחתו של ארון הקודש להכנסת הספר אחרי קריאת התורה⁴. יש במנהג זה שתקנו רבותינו כדי ללמד על יחסה של היהדות לאחרית הימים ולזקנה. וכך אנו קוראים בספר משלי, בפסוקים נוספים: "כי אורך חיים ושנות חיים ושלום יוסיפו לך"⁵, וכן: "כי בי ירבו ימיך ויוסיפו לך שנות חיים"⁶.

ברכה זו של אריכות ימים היא מן הברכות האמורות בפירוש בתורה, שנויות בנביאים ומשולשות בכתובים, פעמים רבות. נזכיר כאן אחדות מהם:

מקרא מפורש בעשרת הדברות: "כבד את אביך ואת אמך למען יאריך ימיך על האדמה אשר ה' אלקיך נותן לך"⁷. שכר זה הובטח למקיימי המצוות כמה שנאמר: "ולמען יאריך ימיך"⁸, וכן: "ולמען תאריכו ימים על האדמה אשר נשבע ה' לאבותיכם לתת להם ולזרעם ארץ זבת חלב ודבש"⁹, ועוד שם, בקריאת שמע: "למען ירבו ימיכם וימי בניכם על האדמה אשר נשבע ה' לתת להם כימי השמים על הארץ"¹⁰, וכן עוד פסוקים הרבה.

3. משלי ג', ט"ז.

4. ראה סידור דרך החיים (הוצאת סיני) עמ' 133, 354.

5. משלי ג', ב'.

6. שם ט' י"א.

7. שמות כ', י"ב; השוה ללשון הכתוב בדברים ה', ט"ז.

8. דברים ו' ב'.

9. שם י"א, ט'.

10. שם י"א, כ"א.

אלא — שאם אמנם כמה מן הפסוקים הללו ניתן לפרשם כנאמרים לכלל ולא דוקא לפרט, הרי מצינו גם ברכת אריכות ימים ליחיד. בפרשת המלך נאמר: "למען יאריך ימים על ממלכתו הוא ובניו בקרב ישראל"¹¹.

יותר מפורש בנביאים: בנבואת ישכיל עבדי "יראה זרע — יאריך ימים"¹². ובכתובים: "שונא בצע — יאריך ימים"¹³. בשבחים של זקנים וזקנותם מצינו בספר איוב: "בישישים חכמה וארך ימים תבונה"¹⁴.

חז"ל שכחו כל כך את סגולת ברכת אורך הימים, עד שמצינו סוגיא שלמה בתלמוד¹⁵, המביאה דו שיח בו תלמידים מגדולי התנאים והאמוראים שואלים את רבם הזקן במה האריך ימים? איזה מצוות קיים ואיזה מעשים טובים עשה? ומה אורת החיים שניהל — שזיכהו באורך ימים. הרי שזקנה ואורך ימים הן זכות שהאדם צריך לשאוף אליה ולהתפלל עליה ולהיות ראוי לה, כמאמר החכם: "עטרת תפארת שיבה — בדרך צדקה תמצא"¹⁶.

אמנם, יש זקן ויש זקן. יש זקן שקנה חכמה ועשה מעשים טובים כל חייו ובזקנותו משמש הוא מורה ומופת לדורות שיבואו אחריו, כמו שאמרו רבותינו: "אין זקן אלא חכם", או לדעה אחרת "מי שקנה חכמה"¹⁷. אך יש זקן שזקנתו אינה אלא טרדה או משא לעצמו, למשפחתו ולחברה, כמו שמצינו את תיאור הזקנה בדבריו של ברזילי הגלעדי אל רוד: "בן שמונים שנה אנכי היום, האדע בין טוב לרע? אם יטעם עבדך את אשר אוכל ואת אשר אשתה? אם אשמע עוד בקול שרים ושרות? ולמה יהיה עבדך עוד למשא אל אדוני המלך?"¹⁸.

בסוף ספר קהלת נמשלים ימי הזקנה לימי רעה ומתוארים בין היתר באופן דרמטי: "עד אשר לא תחשך השמש, והאור והירח והכוכבים", ואת "כ מגיע תיאור הסוף המר: "וינאץ השקד ויסתבל החגב ותפר האביונה, כי הולך האדם אל בית עולמו וסבכו בשוק הסופדים"¹⁹. מאלף פירוטם של מחלות הזקנה המצויות בכתובים הללו, שעל פיהם תיאר חז"ל את הזקנה בתיאור מזעזע במדרשם²⁰, מתוארות במפורט תופעות מחלות הזקנה הנוטלות מאור פניו ואור עיניו, מרצו, חושיו וסגולותיו, ומתרכות תלאותיו של האדם ומכניסות אותו לתוך עולם של

11. שם י"ז, כ'.

12. ישעיהו נ"ג, י'.

13. משלי כ"ח, ט"ז.

14. איוב י"ב, י"ב.

15. מסכת מגילה דף כ"ז עמ' ב', כ"ח עמ' א'.

16. משלי ט"ז, ל"א.

17. מחלוקת תנאים בבריתא מסכת קידושין דף ל"ב עמ' ב'.

18. שמואל ב' י"ט, ל"ו.

19. קהלת יב, ב"ז.

20. מסכת שבת דף קנ"ב עמ' א'.

תהיה, טרדה, רוגז, חרדה. חז"ל היו מודעים לטרגדיה של הזקנה ובעיותיה, ואף אמרו במפורש: דעתם של זקנים משתנית, שפתותיהם של זקנים מתרפטות, אזניהם של זקנים מתכבדות²¹. האמורא בר דימי המשיל את שנות הנעורים ל"עטרה של ורדים" ואילו את הזקנה ל"עטרה של קוצים"²². אמנם בסוגית הגמרא שם מבארים חז"ל שתופעות מחלות הזקנה תלויות בהתנהגות האדם במשך חייו, ואף הבחינו הבחנה ברורה בדבריהם במשנה: "זקני חכמים כל שהם מזקינים דעתם מתיישבת עליהם וזקני עמי הארץ כל מה שמזקינים דעתם משתבשת²³ עליהם"²⁴.

פרק ב. תיפקודו של הזקן בסביבתו הטבעית

מעניין לציין את מודעותם של חז"ל לבעיות תיפקודו של הזקן בתוך המשפחה, שהיא מן הבעיות המפורסמות, שהביאו להקמתם של כתי אבות בעולם, כדי למנוע טרדה וצער מן הזקן ומן המשפחה או סביבתו. וכך מצינו הבחנה מעניינת בתלמוד²⁵: "אמר חזקיה אמרי אינשי סבא בכיתא — פאחא בביתא, סכתא בביתא — סימא בביתא". (זקן בבית — מפח־נפש [או שבר] בבית, ומפרש רש"י שאינו אלא למשא; זקנה בבית — אוצר בבית, ומפרש רש"י: מטמון שיכולה לטרוח ולעשות מלאכה בזקנותה)

כמו כן מצינו בתלמוד²⁶ מדרש אגדה על העיר לוז — עיר של חיתים, שלא נחרבה במלחמות נבוכדנצר וסנחריב — שמלאך המוות אין לו שליטה עליה, אלא שהזקנים שבה בזמן שדעתם קצרה עליהם היו יוצאין חוץ לחומה והם מתים²⁷. סיפור זה מזכיר לנו מסורת יוונית עתיקה כיצד היו נוהגים תושבי ספרטה היוונים בזקניהם. אלא שהמסורת היוונית גובלת באכזריות בני העיר אל זקניהם וחוסר הכבוד שלהם לזקן — שהיו כופים עליו את מותו רח"ל. מה שאין כך אצל זקני לוז — שהם, לכאורה, היו קובעים בעצמם מתי הגיעה שעתם.

מקבילה מעניינת לכך מצינו ב"ילקוט" על אשה זקנה שבאה לפני ר' יוסף בן חלפתא והתלוננה לפניו וביקשה שנמאסו עליה חייה, שזקנה יותר מדאי, ומעכשיו חייה חיים של ניוול הם. שאל אותה? במה הארכת ימים כל כך: ענתה לו שזכותה

21. ש.ס.

22. ש.ס.

23. במקור: "מיטרפת" — שיניתי קצת את הלשון להתאימה ללשון זמנו.

24. משנה, סוף מסכת קנים.

25. מסכת ערכין דף י"ט עמ' א'.

26. מסכת סוטה דף מ"ו עמ' ב'.

27. הכוונה כשהם קצים בחייהם ומאכזרים את דעתם, ויוצאים אל מחוץ לעיר, ומלאך המוות

היתה בכך שאפילו היתה עוסקת בדבר שחביב עליה עד לאחת — היתה מניחה אותו ומשכימה לבית הכנסת כל יום. אמר לה: מנעי עצמך מבית הכנסת שלושה ימים, בזה אחר זה. הלכה ועשת כן. וביום השלישי הלכה לעולמה²⁸.

הרי: הזקנה ברכה היא. אך לעתים, חלילה, מארה היא. הכל תלוי באדם — בחכמה שקנה, במעשים טובים שעשה, בהליכות חייו, וכן גם בהמשך פעילותו בימי הזקנה — שיהא מביא בחייו תועלת לו ולעולם. אם איש תורה הוא — שיעסוק בתורה. איש חכמה, מדע ודעת — שימשיך ביצירתו. איש עבודה וחקלאות — שימשיך בעבודתו לפי כוחותיו, שכן מצינו בתלמוד הירושלמי²⁹ בסוגיא הדנה בשמירת הכוחות (על שמואל האמורא שהיה, כידוע, מומחה ברפואה ומדע) נאמר שם: "אבנים שישבנו עליהם בילדותנו, עשו עמנו מלחמה בזקנותנו". דהיינו, דוקא חוסר הפינוק בגיל צעיר יש בו ברכה, שיכלנו להמשיך במלחמת החיים³⁰. ועוד שם, מפיו של ר' אבהו, שאמר: "שמרתי כוחי לעת זקנותי", משום זהירות שנהג בבחרותו שלא להצטנן כשיצא מחמי טבריא³¹. ומפיו של ר' יונה, שציווה על תלמידיו לא לשבת סמוך לנשיבת רוח צוננת, באצטבאות החיצוניות של בית המדרש (שם).

בענין שבחה של פעילות הנמשכת גם בימי הזקנה מצינו מעשה יפה במדרש תנחומא: מעשה באדרינוס המלך שהיה עובר למלחמה. ומצא בדרך זקן אחד בן מאה שנים עומד ונוטע נטיעות של תאנים. אמר לו: זקן שכמוך עומד וטורח בנטיעות — וכי סבור אתה שתאכל מפירותיהן? אמר לו: אדוני המלך, הריני נוטע — אם אזכה אוכל מפירותי, ואם לאו — כשם שהכינו אבותי לי כן אני מכין לבני! עשה אדרינוס שלוש שנים במלחמה וחזר ומצא אותו זקן באותו מקום. מה עשה הזקן? לקח סלסלה ומילא אותה ביכורי תאנים יפות וקרב לפני אדרינוס ואמר לפניו: אדוני המלך, אני הוא אותו הזקן שמצאת אותי בהליכתך עומד ונוטע. הרי כבר זיכנו המקום לאכול מפירות נטיעותי, ואלה שבתוך הסלסלה אף הם מאותם פירות. מיד אכל אדרינוס מאותן פירות ואמר לעבדיו: טלו אותה סלסלה ומילאו אותה בזהובים. עשו כך. נטל הזקן את הזהובים והלך לביתו³².

הרי יש זקנה, שהיא טובה וברכה בה — לזקן ולעולם.

28. ילקוט שמעוני, פרשת עקב, תתע"א.

29. ביצה פרק א' הלכה ז'.

30. כך נלענ"ד, ולא כפי שרצו אחרים לפרש (ראה פני משה וקרוב העדה שם).

31. יתכן והכונה לרפואה מונעת כנגד הגורמים למחלות השגרוניות. — העורך.

32. מדרש תנחומא פרשת קדושים (ח). וראה גם ויקרא רבה כ"ה ובמקבילות.

נברר כעת את השאלה: האם יש הבדל בין זקן וזקנה? האם יש ביהדות יחס מיוחד לאשה הזקנה דוקא, ולצרכיה המיוחדים? אכן על הראוי להיעשות בזקנתן של נשים נחלקו דיעות חכמי התלמוד. האם מן המדה שיטפחו את חנין ויעסקו בתכשיטי נשים בכחל ובשרק (קוסמטיקה)? במסכת מועד קטן מובא מעשה באשתו של רב חסדא, שעמדה וקישטה עצמה לפני כלתה, בחול המועד. ישב ר' הונא בר חנינא לפני רב חסדא (שהיה תלמידו) ואמר: לא שנו [להתיר קוסמטיקה בחול המועד] אלא ילדה³³ (צעירה). ענה לו רב חסדא בלשון חריפה: האלקים (לשון שבועה), אפילו אמך ואפילו אס-אמך ואפילו עומדת על סף קברה. כדברי הפתגם: "בת ששים כבת שש לקול הלולא רצה"³⁴, דהיינו, כמו שטבע האשה ליהנות מריקוד בשעת שמחה גם בימי זקנתה, כך טבעה ליהנות מעידון ופירכוס. ולכן זו שמחת המועד עבודה, בין זקנה או צעירה.

הרי מצינו שיש זקנה — כנעורים. כמאמר החכם: "השתא דקשישנא [הוינן] לדרדקי"³⁵ — יש שרוח נעורים השורה על הזקן היא ברכה גדולה. וכך לימדנו נעים זמירות ישראל במזמור שיר ליום השבת³⁶ בברכת הצדיקים: "עוד ינובון בשיבה דשנים ורעננים יהיו. להגיד כי ישר ה' צורי ולא עולתה בו!"

פרק ד. מצות כיבוד הזקן והידורו

ברך הקב"ה את האדם בזקנה והוא חכם ובעל מעשה — ציוותה תורה על כבודו והדרו, כמקרא שכתוב: "מפני שיבה תקום והדרת פני זקן"³⁷. זוהי מצות עשה שמנאווה מוני המצוות במנין רמ"ח מצוות העשה³⁸. אמנם בפירושה של מצוה זו ופרטיה יש מחלוקת תנאים ומפרשים, הנובעת מעצם כפילות הלשון בפסוק: המצוה לקום מפני השיבה, והמצוה להדר פני זקן. האם הן שתיים שהן אחת? האם שיבה וזקנה אותו דבר הם? ומדוע שינתה בהן התורה לכתוב פעמיים — הידור וקימה? בשאלות אלו עוסקת, בין היתר, סוגיית הגמרא בפרק הראשון של מס' קידושין. עיקרי הדברים:

נחלקו חכמים בפירוש ההלכה "מפני שיבה תקום". יכול אפילו לפני זקן אשמאי, תלמוד לומר זקן. ואין זקן אלא חכם, שנאמר: אספה לי שבעים איש מזקני ישראל (חברי הסנהדרין של משה). ר' יוסי הגלילי אומר: אין זקן אלא מי שקנה חכמה³⁹. איכא בינייהו: יניק וחכים. דהיינו צעיר מלומד בתורה. לדעת תנא קמא אין זקן אלא

33. מפרש רש"י: צעירה שמחה לה בכך, שבחורה דרכה בכך. ולכן התירו לה לעשות כך במועד.

34. מתורגם לעברית ממסכת מועד קטן דף ט' עמ' ב'.

35. מסכת בבא קמא דף צ"ב עמ' ב'.

36. תהילים צ"ב, ט"ו. מזמור זה שאדם הראשון אמרו, ונשכח, חזר דוד המלך ויסדו (בראשית רבה

37. ויקרא י"ט ל"ב. סוף פרשה כ"ב).

38. ספר המצוות לרמב"ם, מ"ע ר"ט. סמ"ג עשין י"ג. ספר החינוך מצוה רנ"ו.

39. ספרא תורת כהנים פרשת קדושים ומשם קידושין דף ל"ב עמ' ב'.

חכם. דהיינו הכרחי צירופם של שני הדברים: זקן וחכם. רק הצירוף הכפול, זקנה יחד עם חכמת התורה, מחייב מצוות קימה והידור. אבל צעיר וחכם, או להבדיל, זקן ואשמאי, אינם בכלל המצוה! כנגד זה דעתו של ר' יוסי הגלילי שהזקנה אינה מעלה או מורידה, העיקר הוא החכמה. לכן דעתו שצעיר וחכם בחכמת התורה — זקן ייקרא, וחייבים בכבודו.

נמצינו למדים ביאור הפסוק. על פי דעת ת"ק הפסוק כולו מצוה אחת, וסופו בא לבאר את תחילתו. כי שיבה וזקנה כאחת. לדעת ר' יוסי הגלילי יש זקנה גם בלי שיבה. אמנם כנגד שתי דעות אלו יש דעה שלישית: דעתו של התנא איסי בן יהודא, שאומר: מפני שיבה תקום — אפילו כל שיבה במשמע. מפרש רש"י⁴⁰ שלדעתו גם זקן אשמאי הוא בכלל שיבה. מסוגית הגמ' שם משמע: הלכה כאיסי בן יהודא. כך פוסק שם ר' יוחנן, ומובאת עובדה שכך גם התנהג למעשה. נוהג היה לקום כל פעם שעבר לפניו איש קשיש בין ישראל בין נכרי — בלשון חז"ל: "סבי ארמאי" — ואמר: "כמה הרפתקאי דערו עליהו", כלומר, כמה מאורעות עברו על אלו, ולו כשביל זה כלבד ראויים הם לכבוד, לאור נסיון חייהם. ועוד מובא שם כי האמורא הבבלי רבא, אף אם לא קם ממקומו לפני זקנים אלו, אבל היה מהדרם בהסכרת פנים [חיוך נאה], ואביי חברו, בן דורו ובר פלוגתיה, היה נוהג להדר זקנים ע"י מתן ידו להם שישענו עליו, כמו שנאמר שם: "אביי יהיב ידא לסבי". אמוראים אחרים בחרו דרך אחרת לנהוג בהם כבוד: רבא ע"י שליחים היה דואג לסייע להם בצרכיהם. ורב נחמן שלח גוזאי — משרתים רשמיים שעבדו תחת מרותו (מרות בית הדין של ראש הגולה) לדאוג לצרכי הזקנים.

כל זה נאמר בזקנים סתם, אפילו אינם בני תורה ואנשי מעשה. אמנם נוסף ונאמר שעפ"י הסוגיא שם יש הבדל בין קימה להידור. יש יחס מיוחד לזקן ת"ח, שעליו — בדומה לכיבוד אב — נצטוונו⁴¹ לא ישב במקומו, לא ידבר במקומו ולא סותר את דבריו, דהיינו קימה מלא קומתו, וגם דין הידור, ומדרגות מדרגות יש בדבר. ואכמ"ל.

פרק ה. מצות הקימה לכבודו של הזקן בפסיקה ההלכתית

רוב הפוסקים סוברים כסתם סוגייתנו, הלכה כאיסי בן יהודה. כך פוסק הרמב"ם⁴²: מי שהוא זקן מופלג בזקנה, אע"פ שאינו חכם עומדין לפניו, ואפילו החכם שהוא ילד עומד בפני הזקן המופלג בזקנה, ואינו חייב לעמוד מלא קומתו

40. אמנם מצאנו במקורות אחרים שהזקן נחשב דווקא כרחמן — עיין מכילתא בשלח, פסוק ה' איש מלחמה — הקב"ה "נגלה בסיני כזקן מלא רחמים", וכן הוא במכילתא יתרו עה"פ אנכי ה' אלוקיך. ומכאן עוד ראייה לחילוק הרמב"ם בין זקן הכשר לשיבה בסנהדרין לבין זקן מופלג בשנים הפסול; ראה מרגליות הים לסנהדרין ל"ו ע"ב, אות ז'.

איסור הזקן הוא רק לכתחילה, ואם אין משהו אחר המבורך בחכמה ובכשרון כמו זקן זה, אזי האיסור נדחה; דינא דחיי לסמ"ג עשין צ"ז מאת בעל הכנסת הגדולה, מובא במרגליות הים לסנהדרין ל"ו שם, אות ה', ושו"ת רב פעלים ח"ב חרו"מ סי' ד'.

אלא כדי להדרו. ואפילו זקן כותי (גוי) מהדרין אותו בדברים, ונותנים לו יד לסומכו, שנאמר: "מפני שיבה תקום" כל שיבה במשמע.

יש מרבותינו שחלקו על הלכה זו, כמו שמצינו בלשונו של הרמב"ם עצמו בספר המצוות שלו⁴³ שצייץ שהכל תלוי בחכמה. כך משתמע גם מלשונו של רבנו אליעזר ממיץ הידוע בשם הרא"ם, בעל ס' יראים. אכן יש פוסקים נוספים אשר הביאו להלכה רק מצות קימה מפני חכם, וכן משמע מפי רש"י על התורה³⁷, ומעוד ראשונים, שהקדום בהם הוא בעל ס' השאילתות⁴⁴ (רב אחאי גאון), אמנם אחד מגדולי הראשונים, רבנו הראב"ן מאשכנז כותב בספרו⁴⁵: "ת"ר מפני שיבה תקום — זקן שקנה חכמה. תקום — קימה שיש בה הידור, וכו'. ודעתו שיש לקום קימת הידור רק מפני הזקן שקנה חכמה. בסוף דבריו הוא כותב: ומה שנהגו לעמוד בפני זקן שאינו חכם, כאיסי נהגו, דתניא: מפני שיבה תקום — איסי אומר כל שיבה במשמע, וכו'".

על תמיהה זו של דבריו ודברי הפוסקים הראשונים שהלכו בשיטה זו, הרי לכאורה מצוה של תורה היא הקימה מפני חכם, וכבוד הזקן אינו אלא מנהג — כבר עמדו עליה רבים, ובמיוחד בדורנו האחרון. ר' ירוחם פרלא זצ"ל מורשא [בפירושו הגדול והמצויין על ס' המצוות של רס"ג, שנמנו בו שתי מצוות עשה לתת גדולה לזקנים ולהדרם, כפי שנראית גם דעת בה"ג ועוד רבים ממוני המצוות]. ההסבר שהם מציעים הוא שעצם המצווה לכבד הזקן נובעת מכך שבדרך כלל קונה הזקן ברוב שניו חכמה ונסיון חיים, כלשונו של בעל ספר החינוך⁴⁶: "שהבחור החכם ראה בחכמתו מה שרואה הזקן ברוב שניו". וביאורו בשרשי המצוה: "שעיקר היות האדם נברא בעולם מפני החכמה (דעת הבורא יתברך ודבריו), על כן ראוי לכבד מי שהשיג אותה, וזה השורש שפירש איסי, שאפילו זקן אשמאי, כלומר שאינו חכם, ראוי לכבדו מפני שברוב שניו ראה והבין קצת כמעשי השי"ת ונפלאותיו, ומתוך כך ראוי לכבוד. והיינו דאמר ר' יוחנן שם: הלכה כאיסי בן יהודא".

לפי פירוש זה זקן אשמאי אינו, כמקובל אצלנו, זקן רע ובעל מעשים של רשע ועם הארץ⁴⁷, אלא סתם זקן שאין בו חכמה ודעת ולא תורה, אבל יש בו נסיון חיים,

41. שם.

42. הלכות תלמוד תורה פרק ו' הל' ט'.

43. עשין ר"ט.

44. בפ' קדושים. נצייץ עוד כי במדרש הלכה של הפסיקתא נזכרו רק דעותיהם של ת"ק ור' יוסי הגלילי, וכן נראית דעתו של רש"י בפירושו על התורה בפ' קדושים. נביא לשונו של הפוסק הקדמון ר' יצחק מוינה בעל אור זרוע: חייב אדם לכבד תלמידי חכמים ולעמוד מפניהם שנאמר מפני שיבה תקום והדרת פני זקן — זקן שקנה חכמה וכו'.

45. דף קל"ז.

46. מצוה רנ"ז.

47. וכפי שדרשו כמה מרבתינו הראשונים — ראה רש"י על הדף שם, ועי' בתוד"ה מאיי"שנא.

קידושין דף לב עמ' ב'.

והוא ראוי לכבוד בשל התנהגותו⁴⁸ ואורח חייו.

אלא שיש להבדיל בין כבוד חלקי שאינו אלא לצאת ידי תוכה לבין כבוד מלא. "קימה שיש בה הידור" מעניקים רק למי שראוי לכך. הסוגיא סבוכה וארוכה, ואין אנו יכולים להאריך בה במסגרת זו. אבל הרוצה להתעמק בה יעיין בפירושו של הגר"י פרלא על ס' המצוות רס"ג, עשה יא וי"ב, שהקיף בהרחבה שיטות הראשונים והאחרונים בנידון. ואכמ"ל. נסיים בפסקו של השו"ע: "מצוה לקום מפני שיבה". מגיה עליו הרמ"א: "אפילו הוא ע"ה, ובלבד שלא יהא רשע" (ראה דבריו של הגר"א שם, ס"ק א).

פרק ו. היחוד במצות כיבוד הורים זקנים

יחס מיוחד של כבוד שיש בו חובת תמיכה ודאגה לכל צרכיהם מצינו שחייב אדם לגבי אביו ואמו הזקנים. מהו כיבוד זה? שנינו בברייתא במס' קידושין⁴⁹: "מאכיל, משקה, מלביש, ומכסה, מכניס, ומוציא". "יש מאכיל אביו פטומות ויורש גיהנום, ויש מטחינו בריחיים ויורש גן-עדן.

כיצד? מעשה באחד שהיה מאכיל אביו תרנגולים פטומים. פעם אחת אמר לו אביו: בני, אלו מנין לך? אמר לו, זקן, זקן, אכול ושתוק, שהכלבים אוכלים ושותקים. נמצא מאכיל את אביו פטומות ויורש גיהנום.

כיצד מטחינו בריחיים ויורש גן-עדן? מעשה באחד שהיה טוחן בריחיים. שלח המלך להביא טוחנים בריחיים לעבודת המלך. אמר לאביו: אבא, שב כאן וטחון, ואני אלך לעבודת המלך. שאם אגיע לבזיון — אתבזה אני ולא אתה. ואם לידי מלקות — אלקה אני ולא אתה. הרי מטחינו בריחיים ויורש גן-עדן⁵⁰.

אמנם הכל לפי המצב הכלכלי והאפשרויות השונות של ההורים ושל ילדיהם. גם סוגיא זו מורכבת ומבוארת בספרי הפוסקים, ואין כאן המקום להסבירה בפרוטרוט.

פרק ז. הגדרת מושג הזקנה

לפני שנסיים, נזכיר עוד שאלה מעניינת אחת, והיא הגדרת זקנה. מה הוא גיל הזקנה לפי ההלכה, המחייב קימה והידור?

48. מצינו מפורש במס' גיטין (סו"פ כל הגט ובפ' הניזקין) שאין לקום מפני בעל מחלוקת — ושאלה זו של היחס הראוי אל מי שלכאורה חייבים בכבודו, אע"פ שאינו "עושה מעשה עמך", שנויה במחלוקת גם לגבי סוגיית כיבוד אב ואם. ועוד. אבל הלכה למעשה נוקטים כשיטתו של הרמב"ם הלכות ממרים פרק ו' הלכה י"א: "אפי' היה אביו רשע ובעל עבירות מכבדו ומתירא ממנו". לכאורה מתבקשת מכך המסקנה: כל זקן ראוי לכבוד מפני זקנתו.

49. דף לא עמ' ב'.

מצינו במשנה: 51 "בן ששים לזקנה, בן שבעים לשיבה". כלל זה הינו מקור לפסיקה של רבותינו (טור שו"ע וב"י רמ"ד א'): וכן מצוה לקום מפני שיבה, דהיינו שבעים שנה. אגב, שיטתו של השו"ע "משולבת" — כבוד לזקן כולל גם כבוד לצעיר מלומד שקנה חכמה. אך קימה שיש בה הידור מיוחדת לזקן ממש. וכן מפרש בעל המנחת-חינוך⁴⁶, שמחלוקת בדבר. לשיטה הסוברת ש"שיבה — כל שיבה במשמע" — זקן זה שקנה חכמה. הרי שחובת כיבוד זקנים, דהיינו בעל שיבה סתם, נאמרה רק בבני שבעים. אמנם יש מפרשים להיפך, לפי תרגומו של אונקלוס: 37 מפני שיבה תקום — "מן קדם דסבר באורייתא", ודוקא "והדרת פני זקן" מתפרש לכאורה בסתם זקן: "ותהדר פני סבא". אגב, עפ"י דברי המנחת-חינוך — בן ששים לזקנה, וכבר בגיל זה חלה מצות "והדרת", וכן מובא בסידורו של האר"י הק', שמפני בן ששים כבר חייבים לעמוד. כאמור, אין זאת דעתם של הפוסקים, הרא"ש, הטור והשו"ע שם. הרי שמחלוקת בדבר.

[כמו כן נחלקו הפוסקים האחרונים בדין "קטלנית" שלא חל על זקן, אם מדובר בגיל ששים או שבעים. החתם סופר⁵², מברר הדבר מסוגיית אלמנתו של אביו, שחי ששים שנה⁵³, ודחה ראיותיו של השואל-ומשיב⁵⁴, וכשאגת אריה⁵⁵, ועוד].

אמנם יש זקנה מוקדמת, הנקבעת עפ"י מצב גופו ובריאותו של האדם, ורוב צערו וסבלו במשך חייו, כמו שמצינו אצל שמואל הנביא, שהיה רק בן חמשים ושתים שנה כשקרא על עצמו: "ואנכי זקנתי ושבתתי"⁵⁶, ואילו דוד המלך שהתקרב לגיל שבעים, בו נפטר מן העולם, הגיע למצב שנאמר עליו: "ויכסוהו בכגדים ולא יחם לו"⁵⁷. הרי יש מי שקופצת עליו הזקנה. וכך אומר ר' יהושע בן נחמ"י: מפני ארכעה דברים הזקנה קופצת על האדם — מפני הפחד, מפני צער גידול בנים, מפני אשה רעה ומפני המלחמות⁵⁸. בכל זאת היתה שיבתו של דוד המלך שיבה טובה, כמו שמצינו בדברי הימים⁵⁹: "וימת בשיבה טובה, שבע ימים, עושר וכבוד, וימלוך שלמה בנו תחתיו".

50. ירושלמי מסכת פאה פרק א', וכן בבבלי מסכת קידושין דף לא.

51. מסכת אבות פרק ה' משנה כ"א.

52. אבן העזר חלק א' סי' כ"ג.

53. כתובות דף פ"ה עמ' א'.

54. ח"א ק"י מ"ח.

55. סי' ל"ה.

56. שמואל א', י"ב ב'. וראה בפירוש הרד"ק שם, ומקור הדברים במסכת תענית דף ה' עמ' ב'.

57. מלכים א', א', א'. וראה בפירוש הרד"ק שם.

58. מדרש תנחומא פרשת חיי שרה (ב).

59. דברי הימים א', כ"ט, כ"ח.

בשדה ההלכה יש דיונים רבים על זקנה הקשורה בחולי, לגבי חזקת חיים (יש דעה שאינה קיימת אלא עד גיל הגבורה – שמונים) בסוגיית המביא גט והניחו זקן או חולה נותנו לה בחזקת שהוא קיים⁶⁰, ובגמ' שם: דעת רבא לחלק בין הגיע לגבורות למי שלא הגיע לגבורות. והיוצא מן הכלל: זקן בן מאה שנה, כיון דאיפלא איפלא (ואינו כשאר בני אדם, מאחר שעבר את הגיל של משבר המוות הרגיל). נחלקו בענין זה הפוסקים להלכה. הרי"ף, והרמב"ם פסקו שאין חוששין שמת הזקן. ויש מחלקים⁶¹.

לגבי כשרות כהן לעבודה במקדש הגדירו כגמרא⁶²: "עד שיזקין" = עד שירתת. ופי' רש"י: "ידיו ורגליו רותתים מאין כח". בעוה"ר הלכה זו של הגדרת זקנה לגבי הלכות הקשורות בבית המקדש אינה מעשית עדיין בימינו, אבל ההלכה אקטואלית לענין "שוחט שידיו רועדות"⁶³, ואכמ"ל.

להשלמת התמונה נזכיר הלכה נוספת: במס' מקוואות⁶⁴ נתנו חז"ל הגדרה לצעיר ולזקן עפ"י מבחן פיזי של כח וקואורדינציה. ילד עד כמה? ד' אלעא אמר ד' חנינא כל שעומד על רגלו אחת וחולץ מנעלו. אמרו עליו על ר' חנינא שהיה בן שמונים שנה שהיה עושה כן. ואמר: "חמין ושמן שסכתי אמי בילדותי, הם שעמדו לי בעת זקנתי"⁶⁵. הרי שיש הגדרת זקנה אובייקטיבית והגדרה זקנה סובייקטיבית בהלכה. ואולי ראוי להזכיר כאן גם בדיקה פסיכולוגית לאשה הזקנה. מצינו בתלמוד במס' נדה: "ואיזוהי זקנה – כל שקוראים לה "אמא" ואינה מקפדת"⁶⁶.

60. מסכת גיטין דף כ"ח עמ' א' במשנה.

61. עי' שו"ע שם, אה"ע קמ"א סעי' ס"ח שהביא דעות בענין, וחשש לדעה זו בעל ערוך השולחן. שכתב לחלק בין עד השעים שנה ולמעלה מזאת ואכמ"ל. אזכיר את שיטת בעל תפארת יעקב: משבעים ואילך עד שמונים חוששים, ומשעבר שמונים רואים שיש לו גבורה – ואז "כיון דאיפלא איפלא". יש שחששו דוקא עד שמונים, ומשמונים ואילך כבר הוכיח גבורתו, ויש שפסקו שדוקא מגיל תשעים כיון דאיפלא איפלא, והדברים ארוכים.

62. חולין דף כ"ז עמ' א'.

63. יו"ד סי' א, ועי' בפתחי-תשובה, שם, וככא-ר-היטב, לגבי גיל שבעים והכרעת האחרונים ("הכל לפי מה שהוא אדם").

64. במסכת מקוואות פרק ח' משנה ד' הובא ההבדל בין צעיר לזקן, והגמרא במסכת חולין (הערה 45) נתנה את כלל-המבחן.

65. חולין כ"ד עמ' ב'.

66. נדה דף ז.

כלומר, המודד לזקנה הוא סובייקטיבי. אמנם בתלמוד הירושלמי שם פרשו ואמרו: וכי בדעתה תלוי הדבר? והסיקו: כל שראויה לקרותה אמא ולא תקפיד. כלומר המודד אובייקטיבי. אך דעת התלמוד הבבלי שהמודד הוא סובייקטיבי, אף שחלוקים האמוראים בתלמוד הבבלי למידת ההקפדה הנדרשת. חד אמר: כל שאינה בושה; וחד אמר: כל שאינה מקפדת. ובארו הפוסקים ששלוש דרגות הן: זקנה — באה בימים, אינה מתביישת שיקראו אותה סכתא; צעירה — מקפידה; ובינונית, שאולי מתביישת — ראויה להיות בושה אבל אינה מקפדת⁶⁷.

יש עוד נושאים והלכות הקשורים לזקנים: באכילת הפסח, בענין הליכה במקל בשבת, כהן גדול ביום הכפורים וטבילותיו, וכן בעניני נישואין ועריות, מצות היבום ועוד, וכמובן בעניינים רפואיים שונים. ובעז"ה — עוד חזון למועד.

סוגיית הזקנה ביהדות נושא נכבד ורחב הוא, ואף אנו לא העלינו אלא מקצת מן הקצת, ועדיין יש מקום רב לבירורים ולהרחבה, כפי שיעשה בודאי בהמשך הכינוס.

67. ע"י ספר מינדה למרן ר' שלמה קלוגר.

☆☆☆

מכון שלזינגר ומערכת "אסיא"

שמחים לברך את

פרופ' אברהם - סופר אברהם שליט"א

חתן

פרס ירושלים

לספרות ומחקר תורני לשנת תשמ"ג

על ספרו החשוב

נשמת אברהם (חלק אורח חיים) — הלכות חולים, רופאים ורפואה